

Hoffmann Zsuzsanna

Római diákok külföldön

A hellenisztikus korban kialakult híres iskolák és jelentős kulturális központok távoli vidékekről is vonzották a tanulni vágyó ifjúságot. Athén mellett nagyon jelentős lett Rodosz, Pergamon, az egyiptomi Alexandria, nyugaton pedig Massilia. Az ókori Róma kapcsolata a kultúra szempontjából a Kr.e. 3-2. században válik szorosabbá Hellással. Főként a 2. századtól jelennek meg ismert görög tanítók, rétorok, filozófusok, grammatikusok Rómában, illetőleg Itáliában. A tanulmány szerzője a külföldi tanulásról szolgál adalékokkal, elsősorban Cicero levelezésében fellelhető adatok alapján.

A hellenisztikus korban kialakult híres iskolák és jelentős kulturális központok távoli vidékekről is vonzották a tanulni vágyó ifjúságot. A kultúra korábbi jeles centruma, Athén mellett nagyon jelentős lett Rodosz, Pergamon, az egyiptomi Alexandria, nyugaton pedig Massilia. Az ókori Róma kapcsolata a kultúra szempontjából a Kr.e. 3-2. században válik szorosabbá Hellással. Főként a 2. századtól jelennek meg ismert görög tanítók, rétorok, filozófusok, grammatikusok Rómában, illetőleg Itáliában. Műveltségük és imponáló előadásaik nagy hatással vannak az akkor még elmaradott Rómára. Szívesen hallgatják és próbálják követni őket, az első század elején már latin szónokiskoláról is tudunk. A kultúra, különösképpen a filozófia, igazi hazája viszont továbbra is a görög föld, mindenekelőtt Athén marad. Az igényes, színvonalas tudás megszerzéséért a római diákok is ide vagy Rodoszra mennek, természetesen csak az előkelők engedhetik meg maguknak az efféle luxust. A külföldi tanulmányok esetében kevéssé a város, mint inkább egy-egy mester neve és híre a vonzó.

A híres szónok Marcus nevű fiát Kr.e. 45-ben Athénba küldte tanulmányai folytatása céljából.¹ Julius Caesar ebben az évben zárta le a polgárháborúk hosszú sorát, ezután rövid életű diktatúrája következett. Cicero számára szerencsétlenül alakult mind a politikában való részvétele, mind pedig a magánélete. Caesar nem szánt neki közéleti szerepet; ezzel egyidőben első, majd második feleségétől is elvált és elveszítette imádott lányát. A kiábrándult, elkeseredett szónok-politikus hátralévő éveit az elmélyült elméleti tanulmányoknak és az írásnak szentelte. Elkeseredettségét – a mellőzésén túlmenően – a családon belüli politikai nézetkülönbségek is súlyosbították, ugyanis veje és fia is Caesar mellé álltak.

¹ Az ifjú Cicero athéni éveire lásd: M. L. CLARKE: Higher Education in the Ancient World. Routledge and Kegan Paul London, 1971, 76.

Ez a helyzet is magyarázza – túl a szülői kötelezettségeken – a fia iránti különös gondosságát és figyelmét. A levelezésből fény derül továbbá számos olyan gyakorlati szempontra is, amelyet a szülői felügyelet alól kikerült, idegenben tanuló ifjú életvitele felvet. Idevágó adatokat elsősorban Cicerónak Athénban élő barátjához, Pomponius Atticushoz,² illetőleg más barátaihoz intézett levelei tartalmazzak.

Első és fontos kérdés – ahogyan ma is az lehetne – az ifjú Marcus tanulmányainak anyagi fedezetének a biztosítása. Ebben a kérdésben az apa Atticus tanácsát kéri: „Ciceróra vonatkozóan elérkezettnek látom az időt, de kérdzem, hogy amire neki Athénban szüksége lesz, azt lehet-e utalni, vagy magával kell vinnie – kérek, gondold át, az egész ügy milyen módon és mikor intézendő.”³ Az aggódó atya feltétel nélkül bízik barátjában, ezért az indulás idejének megválasztását, illetve a pénzügyek intézését is rábízja. A levélből az is kiderül, hogy a költségeket Cicero bizonyos ingatlanainak bérleti díjából kívánta fedezni: „Ha magad is egyetértesz ezzel, bocsásd Cicero rendelkezésére előre az utazás költségeit, amellyel ha Rómában maradt volna, azt tervezte, hogy házat bérel; fedezetnek bőven elég lesz az argiletumi és aventinusi⁴ ingatlanok bérleti díja. Miután odaadtad, magam kívánom rendezni a továbbiakat, hogy ezekből a bevételekből biztosítsuk neki, amire szüksége van. Biztos vagyok benne, hogy sem Bibulus, sem Acidinus, sem Messala – akik úgy hallom szintén Athénban lesznek – nem fognak többet költeni, mint amennyi ezekből a házbérekéből bejön” (Atticushoz XII 32). Aggódik, hogy az induláshoz együtt legyen a megfelelő összeg, illetőleg a továbbiakban is kiemelt szempont a számára, hogy maga társadalmi státusához, ismertségéhez illően tudja útjára engedni a fiát. Az említett athéni társak előkelő római ifjak voltak, akik szintén Athénba készültek, Cicero bízik benne, hogy fiának nem kell szégyenkeznie mellettük. Cicero hiúságát különösen bánthaná, ha arról érkeznének hírek Rómába, hogy fia netán szűkölködik valamiben, mivel ez az ő elismertségének is ártana, sőt rontaná a hitelét is. A pénzforgalom azonban nem lehetett gördülékeny, és a pénzügyek intézőinek megbízhatósága is hagyott kívánnivalókat maga után. (Atticushoz XV 14). Cicero a maga anyagi helyzetét – a maga naiv módján – stabilnak gondolta, ebben a levélben (Atticushoz XV 15) viszont arra panaszkodik, hogy pénzügyi megbízottja, Eros kimutatásai alapján minden rendben van, valójában annak sáfárkodása következtében maga is kölcsönre szorul. Egy másik levélben (Atticushoz XV 17) arra buzdítja Atticust – aki úgy utalt százezer sestertiust⁵ az ifjú Cicerónak, hogy ő ezt még nem kapta meg –, hogy kérdezze meg Eroستól, hova lett a házbér. A pénzügyek tisztázásának céljából Atticus az athéni megbízottal, Xenonnal

2 Atticus pályafutásának jó elemzését adja PERWITZ, Olaf: Titus Pomponius Atticus: Untersuchungen zur Person eines einflussreichen Ritters sin der ausgehenden Römischen Republik. Historia Einzelschriften 58, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1992. Pénzügyeihez lásd Kathryn E. WELCH: T. Pomponius Atticus: A Banker in Politics? Historia, 45, 1996, 450–471.

3 Atticushoz XII, 24. A Cicero-leveleket saját fordításomban idézem.

4 Ebben a római városrészben boltok, műhelyek, raktárak és bérházak voltak, úgy tűnik Cicero is rendelkezett kiadó ingatlanokkal.

5 A híres szónoknak, Quintilianusnak, az első hivatalosan kinevezett professzornak ugyanennyi volt az évi fizetése.

is kénytelen kapcsolatba lépni. Több esetben maga Atticus kényszerül hitelezni a neki panaszkodó ifjú Marcusnak, aki gyakran késedelmesen vagy egyáltalán nem kapja meg az ígért pénzüsszeget. (Lásd lentebb.)

Az anyagiak mellett sok más gond is aggasztotta az atyát. Megfelelő kíséret és útitárs mellett szeretne volna elbocsátani a fiát s erre Tullius Montanust tartotta alkalmasnak (Atticushoz XII 8). Az ifjú Ciceróval egyidőben több római ifjú is tanult Athénban,⁶ köztük Valerius Messala⁷ és Calpurnius Bibulus⁸. A gondos atya természetesen részleteiben is – szinte minden lépését beleértve – tájékozódni kívánt arról, hogyan telnek fia napjai Athénban, ezért barátjától folyamatosan információkat várt. Ha belegondolunk, a barátjára meglehetősen kellemetlen feladatot bízott.

Az Atticusnak címzett levélből (Atticushoz X 11) azt is megtudjuk, hogy Cicero öccsének, Quintusnak a fia is Athénban tanul. Az elfogult Cicero – amint a későbbiekben kiderül, nem egészen indokoltan – lényeges különbségeket lát a két ifjú jellemében, így szerinte inkább az öccsének van oka aggodalomra nevelési módszereinek következtében: „Ami (öcsém) fiát illeti, neki apja mindig kedvezett, de nem tesz a kényeztetés hazuggá, fösvénnyé, vagy a szereteteink iránt érzéketlenné, de talán valamennyire keménnyé, arrogánssá és dacossá formál. Ilyen módon mindaz megvan benne, amit a kényeztetés eredményez, de ezek (hogy is mondjam?) ilyen fiatal korban megbocsáthatók. Viszont véleményem szerint – aki őt szeretem – azok,⁹ amelyek az én jelenlegi nehézségeimnél is elkeserítőbbek, nem az elkényeztetés következményei. Ugyanis meggyökeresedtek, ha lehetne, én ezeket kitépném. De olyan időket élünk, hogy mindent el kell túrnöm. A sajátommal könnyebb a dolgom, ugyanis nincs nála kezelhetőbb. Ezért eddig én vele szemben sajnálatból engedékenyebb voltam, és minél határozottabbnak szeretne látni engem, annál inkább tartok tőle, nehogy szigorúbb legyek vele” (Atticushoz X 11). Noha öccse esetében bírálja a liberális (engedékeny) szellemű nevelést, maga Cicero, tekintettel válságos élethelyzetére, fia iránt mindig szelíd és megértő. Marcus tizenhat éves korában csatlakozott Cnaeus Pompeiushoz,¹⁰ ezt atyja még tűrte,¹¹ azt azonban már nem engedte meg, hogy Caesart kövesse Hispániába,¹² ahogyan azt sem, hogy házat béreljen magának Rómában (Atticushoz XII 7). A fiúnak atyja kívánsága szerint Athénba kell mennie, és ott retorikát és filozófiát hallgatnia, mégpedig Cratippustól,¹³ akit atyja választ ki a számára, mivel igen jó véleménnyel volt róla.

6 Lásd még Stanley F. BONNER: Education in Ancient Rome. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1977, 91.

7 Tudós, szónok, államférfi, jelentős irodalom pártoló Augustus uralkodása idején.

8 Ő az ifjabb, uticai Cato unokája volt.

9 Bizonyos rögzült jellemhibákra céloz, amelyek nem az életkorból adódnak, így nehezebben is korrigálhatók.

10 Cicero: A kötelességekről. 2., 13., 45.

11 Maga Cicero is Pompeius-párti volt.

12 Atticushoz XII 7, Cicero maga Pompeius-párti volt, így ellenezte, hogy fia a másik oldalt támogassa.

13 Görög filozófus, a lesbosi Mytilénében született, később Athénban telepedett le, számára Cicero szerzett római polgárjogot Caesartól, és ő lett az ifjú Cicero egyik mestere.

Hogyan is él az ifjú Cicero Athénban, és milyen jól működik a hírszolgálat? Trebonius, az Asia Minor (Asia Minor)tartományba küldött római helytartó, útja során Athénba is ellátogat, s a következőket írja Cicerónak: „Május 22-én érkeztem Athénba, láttam a fiadat, aki igen hasznos tanulmányoknak szentelve magát, szorgalma miatt kiváló hírnek örvend. Képzelheted milyen örömmre szolgált hallani róla... Korántsem gondold azonban kedves Ciceróm, hogy ezzel füleidnek hízelgek, a te fiadnál, vagyis inkább a miénknél (mert nekünk külön semmink sem lehet), az Athénban tanulók között nemcsak kedvesebb, hanem az általad kedvelt, azaz a legkiválóbb tudományokban nincsen szorgalmasabb. Ezért őszintén örülök... Említette nekem beszélgetés közben, hogy szívesen megnézné Ázsiát, így nem csak hívtam, hanem kértem is, hogy ezt addig tegye meg, amíg én vagyok a helytartó. Gondom lesz rá, hogy Cratippus is elkísérje, nehogy azt hidd, hogy Ázsiában elhanyagolja a tanulmányait, amelyekre te ösztönözted. Magam is – amint látom nagy lendülettel fogott hozzá – állandóan biztatom, hogy tanulás és gyakorlás révén naponta haladjon előre” (Ad. Familiares XII 16).

Az ifjúnak tehát további tanulmányútra és tapasztalatszerzésre nyílik lehetősége, mégpedig kedvelt mestere kíséretében. Trebonius olyan lelkesen dicséri az ifjút, hogy már az kételkedést ébreszthet. Az elfogult atyja egy ideig hisz a híradásoknak, sőt a fiától érkezett levelek beszámolója és stílusa alapján jelentős tanulmányi előrehaladást vél felfedezni. Gyanakvásáról vall viszont az Atticushoz (XIV 16) küldött következő írás, amely utal Marcus egyik tanárának, Leonidesnek egy általa továbbított levelére: „Most pedig Atticusom,...Görögországba készülök utazni. Ez nagyon fontos Cicerónak, de istenemre inkább mindkettőnknek, hogy tanulmányai közepette lepjem meg. Kérdezek ugyanis, hogy Leonides levele alapján, amit továbbítottál nekem, minek örülhetnék? Nem tűnik számomra meggyőzőnek a dicséret, amíg úgy dicséri, hogy »ahogy mostanság áll«. Ez nem bizalmatlanságom, hanem az aggodásom bizonyága. Heródesnek¹⁴ meghagytam, hogy mindenről számoljon be. Eddig nem írt semmit. Tartok tőle, hogy semmi olyan (híre) nincs, amiről azt gondolná, hogy örömmre szolgálna, ha tudná”. Megköszöni Atticusnak, hogy kapcsolatba lépett Xenonnal, Cicero egyik ottani megbízottjával a pénzügyek miatt, gyanakvása ellenére is azt szeretné, hogy a fia mindent megkapjon, ahogyan atyai kötelessége és becsületessége diktálja. Végül nem utazott oda. Megjegyzendő még, hogy Atticus beszámolója – lévén bankár és pénzügyes – szinte kivétel nélkül az anyagiakra vonatkoznak.

Az ifjú Cicero és az ottani barátok is jó hírekkel szolgálnak az aggódo atyának a fiáról. De milyen a valódi helyzet, rászolgált-e az ifjú a számos dicséretre, avagy cinkosokra talált atyja állttatásához? A reális helyzetképet jól illusztrálja az ifjúnak atyja titkárához, Tiróhoz intézett két levele (Ad familiares XVI 21, XVI 25). Az ifjú Marcus nagy hálával ír Tirónak, amiért megérti őt, illetve hozzásegíti, hogy Rómában jó hírek terjedjenek róla. A folytatásban az ifjú szabályos bűnbánatot tart, visszatekintve maga is elítéli ifjúkori botlásait, amelyeket utólag már hallani is szégyell. Köszöni Tiro – aki ezek szerint minderről tudott – megértő emberségességét, és alapvető változást ígér,¹⁵ úgy reméli ennek

14 Előkelő athéni, szintén Cicero bizalmasa.

15 A változásról ellentmondóak a hírek, aligha sikerült maradéktalanul.

bizalmas barátja is örül. A levélben írtak viszont nem állnak szinkronban az ígéretekkel: „Tudatom veled, hogy Cratippusszal olyan szoros a kapcsolatom mintha a gyermeke, és nem a tanítványa lennék. Nem csupán élvezettel hallgatom őt, hanem különös nyájassága is nagyon kedvemre való. Egész napomat vele töltöm, és gyakran még az éjszaka egy részét is. Többször kértem, hogy vacsorázzon nálam. Felvéve ezt a szokást, gyakorta vacsora közben is váratlanul meglep bennünket, és a filozófiai szigort mellőzve, igen nyájasan enyeleg velünk. Próbáld meg elérni, hogy ezt a kedves és kiváló férfit minél előbb megismerd. Bruttiusról mondanom sem kell, hogy soha nem hagyom mellőlem eltávozni, ő józan és komoly jellem, kellemes társaság, ugyanis a naponkénti filozófiai viták tréfálkozásra is alkalmat adnak. Lakást béreltem számára a közelmében, és ahogy tudom, szűkös anyagi kereteimből támogatom az ő nehéz életét. Cassiusnál elkezdtem a görög versmondást, latinul pedig Bruttiusnál szeretnék gyakorolni. Meghitt, közeli barátként élek azokkal a tudós és Cratippus által nagyra tartott emberekkel, akiket Mytilénéből magával hozott. Sokszor megfordul társaságomban az előkelő athéni, Epicrates, továbbá Leonides, és több hozzájuk hasonló. Így állnak a velem kapcsolatos dolgok. Amit viszont Gorgiasról írsz, jóllehet ő a mindennapos szavalásoknál segítségemre volt, mégis féltettem mindent, hogy atyám parancsának megfeleljek, ugyanis kifejezetten azt kívánta, hogy azonnal bocsássam el.¹⁶ Nem akartam ellenkezni, nehogy túlzott ragaszkodásom gyanút ébresszen. Az is eszembe jutott, hogy nem méltányos atyám döntését felülbírálnom. A megértésed és tanácsod jólesik nekem”. A levél további részében az ifjú biztosítja Tirót további barátságáról, illetve a nemrégiben birtokot szerzett szabadosnak lehetőség szerint anyagi támogatást ígér a későbbiekben. Sőt a levél végén egy írnot kér, ha lehet görögöt, hogy ne magának kelljen a jegyzeteléssel bajlódni. A dokumentum azt is igazolja, hogy az érintett ifjú a gondjaival nem az apjához fordul, ami érthető is, hiszen őt – amint az utalásokból kiderül – a reális helyzetet illetően szándékosan megtévesztette barátai segítségével. A jóhiszemű Cicero semmit sem tudott arról, hogy fia a könnyelmű, előkelő ifjak szokásos életmódját folytatja. Gorgias kapcsán – ő az ifjú Cicero retorika tanára volt – engedelmesnek mutatkozik az ifjú, mivel féltő, hogy az atyja további kellemetlen, de valós híreket kap róla, így nem akarja túlfeszíteni a húrt. Nem tudjuk azonban, hogy valóban megszakították-e a kapcsolatot egymással. Plutarchos közli, hogy Cicero magának Gorgiasnak is írt levelet, mégpedig görögül, amelyben komolyan elmarasztalta fiának rossz útra vitele miatt. Cicero következtetlenségéhez jó adalék az a tény, hogy a Coelius érdekében elmondott beszédében az említett görög levéllel ellentétes álláspontot képvisel. Coelius ugyanolyan életvitelt folytatott Rómában, mint amelyet Cicero – a saját fia esetében – elutasít. Az ifjú Coeliust apja ezután Ciceróhoz vitte el tanulni, aki három évig hallgatta is a jeles rétort. Ahogyan az érintett fogalmaz, a mester a csatatéren, vagyis a gyakorlatban tanította őt küzdeni.¹⁷ A módszer egyáltalán nem volt veszélytelen, hiszen ilyen módon a tanítvány nagyon korán és közvetlenül kapott

¹⁶ A levélben indoklás nem szerepel, de Plutarchos Cicero életrajzából úgy tudjuk, hogy Gorgias az ifjú Cicerót korhely életmódra szoktatta. A Gorgiasszal kapcsolatos hírekről, illetve az ifjúra gyakorolt rossz hatásáról Atticus informálta Cicerót.

¹⁷ Cicero: Orator. 34.

képet a társadalomban elharapózott korrupcióról, a botrányokról és tisztességtelen módszerekről, így hamar ráérezhetett a siker ízeire, hatalmat, befolyást és gyors népszerűséget szeretett volna, azonban még nem volt a kellő képzettség és tapasztalatok birtokában. Igazolja mindezt az említett Coelius esete is, aki három év után otthagyta Cicerót, és az állam felforgatására készülő demagóg kalandor, Catilina¹⁸ mellé állt.

Egy következő, Tiróhoz intézett levélben (*Ad familiares* XVI 25) – a köztük lévő barátság és cinkosság jegyében – Marcus arra kéri bizalmasát, hogy minél gyakrabban írjon neki, mert az ő leveleinek, és a bennük érkezett híreknek örül legjobban. Tiro az atyának, Cicerónak is hűséges és megbízható embere, vajon belefér-e a kapcsolatukba ez a fajta cinkosság? Hogy éli meg Cicero fia látható bizalmatlanságát? Természetesen őszintén elmondja barátjának, Atticusnak (*Atticushoz* XV 15), hogy érzékenyen érinti az a tény, hogy fia nem neki ír, akire leginkább tartozna, ha gondja van, hanem titkárának. Ebből a nem neki címzett levélből tudta meg, hogy fia hónapok óta nem kapott pénzt. Meglepő, hogy fiát megkerülve Atticust kéri meg arra, hogy gondoskodjon erről. Az apa melegséget keres és talál fia számára, szerinte azért nem szól, mert annyira szerény. Nem éppen a visszafogottság jele, hogy barátjának ő bérel házat a közelben, hogy még kényelmesebben folytathassák a közös mulatozásokat. Majd ezután, jóllehet nem tudja, hogy erről atyja is értesült, az anyagi ellátmány elmaradására panaszkodik. A nevelésnek ma is aktuális, ősi dilemmája, hogy mennyire legyen szigorú vagy engedékeny, meddig terjedjen a bizalom, és mennyire legyen szoros a kontroll.

Jóllehet Cicero maga is következetlen volt politikai állásfoglalását illetően, a példa továbbadása „sikerült”, ami a családon belül politikai meghasonlottsághoz is vezetett. Az ifjúság könnyen befolyásolható és megtéveszthető, ez nem volt másként az ókorban sem. A Caesar gyilkosok egyike, Brutus, Kr.e. 44 szeptemberében Athénba érkezett, és többek között felkereste az ott tanuló római ifjakat is, és barátságot kötött velük. Az akadémikus Theomenéstos házában szállt meg, ugyancsak Cratippust hallgatta, szívesen kapcsolódott bele a filozófiai vitákba, tehát remekül leplezte valódi céljait. Hívta az ifjakat a maga szolgálatába, különösen sokat dicsérte – tekintettel Ciceróhoz való kapcsolatára – az ifjú Marcus nemes gondolkodását és a zsarnoksággal szembeni elkötelezettségét.

Az említett dokumentumok alapján nem könnyű az ifjú Cicero jellemének reális megítélése. Az utókor – ahogyan a nagy emberek esetében történni szokott – apjával hasonlította össze, így egyértelműen nehéz volt bármiben is kitűnnie, és inkább a negatív tulajdonságait emelték ki. Az idősebb Plinius¹⁹ és Dio Cassius (XLVI 18, 5) a züllött, korhely életvitelét hangsúlyozták. Az idősebb Seneca²⁰ szerint apjától semmit sem örökölt, elte-

18 Catilina előkelő származású római, aki Kr.e. 63-ban összeesküvést szervezett, amit Cicero, mint az adott év egyik konzulja leplezett le.

19 *Naturalis Historia* 14., 28., 147., (ford.) Hoffmann Zsuzsanna, JATEPress Kiadó, Szeged, 2009.

20 *Suasoriae* VII 13.

kintve barátságosságától. Az említett Brutus,²¹ továbbá Octavianus²² (a későbbi Augustus császár) jó véleménnyel voltak róla. Az utóbbi azt is megbocsátotta neki, hogy a Philippi csata után ellensége, Sextus Pompeius mellé állt. Kr. e. 30-ban konzuli tisztséget kapott, majd Syria prokonzula lett.²³ Octavianus különösen kitüntette bizalmával, ugyanis elsőként neki küldött hírt az actiumi csatáról, Antonius legyőzéséről, melyet az ifjú Cicero jelentett be a nép előtt. Megjegyzendő, hogy a kérdéses levelet ugyanarra a szószékre függesztette ki, ahova nemrégén atyjának a levágott fejét tették. Ifjúkori botlásai, korhely életvitele ellenére kedves és barátságos ember hírében állt, aki számos barátal dicsekedhetett.

Cicero gondos atyaként minden tőle telhetőt megtett, hogy fiát megfelelő neveléssel és a szükséges útravalókkal ellátva készítse fel a felnőtt életre. Ilyen megfontolásból – a királytükörkhöz hasonló – elméleti útmutatást készített a számára, „A kötelességekről” címmel.²⁴ Ebben többek között arra is emlékezteti, egy ismert férfiú fiának lenni felelősséggel jár. Talán maga az atya sem értette meg, hogy ez milyen nyomasztó terhet jelenhet egy fiatalember számára. Igazat kell adnunk az idősebb Senecának, aki Asinius Pollio fiának, Asinius Gallusnak világosan megfogalmazta, hogy az apa dicsősége homályba borítja a fiút.²⁵

A jeles aranykori költő, Horatius a következőképpen vall hazai és külföldi iskoláiról:

*„Úgy rendelte a sors: Rómában nőve tanuljam,
Hogy duzzogva mi bajt szerzett a görögöknek Achilles.
Kissé több tudományt gyűjtöttem a kedves Athénban,
Hogy tudjam, mi a jó és nem jó közt a különbség,
S kérdejem fái alatt Akadémosnak: mi igazság?”²⁶*

21 Plutarchos, Brutus 2, 6.

22 Nagybátyja, Ilius Caesar őt is Görögországba küldte tanulni, illetőleg egyéb megbízatásokkal is, Octavianus Caesar megölésének a hírére is ott, Apollóniában kapta.

23 APPIANOS: Római polgárháborúk. IV 51, Osiris Kiadó, Bp., 2008.

24 Magyarul lásd, In Uralkodó és polgár antik tükörben. I. Debrecen 2007 (Agatha XXI., szerk. Kiss Sebestyén és Várhegyi László) 287–520, Havas L. – Kiss S. (szerk.): *Uralkodó és polgár antik tükörben* – I. AGATHA XXI. (ford. Havas László), KLTE, Debrecen, 2007, 287–520.

25 *Controversiae* IV, praefatio 4.

26 Horatius *Epistulae*. (ford. Muraközy Gyula), II 2, 41–45.

ÖSSZEZÉS

Számos jeles rómairól tudjuk, hogy külföldön is folytatott tanulmányokat, esetenként a valódi tudományos ambíciók ösztönözték a jelöltek magasabb szintű iskolák, híres mesterek felkeresésére, mások a kor divatjának megfelelően cselekedtek ekképpen. Azonban az idegenben folytatott tanulmányokról, a diákok életviteléről, beleértve az anyagi vonatkozásokat is, részletes információkkal – köszönhetően Cicero és barátai szorgalmas levelezésének – csak az ifjú Cicero esetében rendelkezünk. Ezen dokumentumok képet adnak az érintett ifjak mindennapjairól, tudományos érdeklődésükről, lehetőségeikről, továbbá – ahogyan a fentiek igazolják – olyan történésekről és körülményekről is, amelyekről nem feltétlenül akarták informálni az otthoniakat.

IRODALOM

- APPIANOS (2008): Római polgárháborúk. In *Róma története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BONNER, Stanley F. (1977): *Education in Ancient Rome*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- CICERO (1967): *Letters to Atticus I-III*. Harvard University Press, London.
- CICERO, M. Tullius (2007): A kötelességekről. In Havas László (szerk.): *Uralkodó és polgár antik tükörben I.* (ford. Havas László). Agatha sorozat XXI. KLTE, Debrecen. 287-520.
- CICERO, M. Tullius Cicero (ed. Rolf Westman, 1980): *Orator*. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig. Clarke, M.L. (1971): *Higher Education the Ancient World*. Routledge and Kegan Paul, London.
- CLARKE, M.L. (1971): *Higher Education the Ancient World*. Routledge and Kegan Paul, London.
- HOFFMANN Zsuzsanna (2009): *Antik nevelés*. Iskolakultúra Könyvek 35. Veszprém. Perwítz, Olaf (1992): *Titus Pomponius Atticus: Untersuchungen zur Person eine einflussreichen Ritters in der ausgehenden Römischen Republik*. Historia Einzelschriften 58. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- PERWÍTZ, Olaf (1992): *Titus Pomponius Atticus: Untersuchungen zur Person eine einflussreichen Ritters in der ausgehenden Römischen Republik*. Historia Einzelschriften 58. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- PLINIUS Secundus, C. (2009): *Naturalis Historia*. Természetrájz (XIV-XVIII). (ford. Hoffmann Zsuzsanna). JatePress Kiadó, Szeged.
- PLUTARCHOS: (2005) *Párhuzamos Életrajzok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ANNAEUS SENECA MAIOR, L. (Ed. Lennart Häkanson, 1989): *Oratorum Et Rhetorum Sententiae Divisiones Colores*. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig.
- WELCH, Katryn E.: *T. Pomponius Atticus: A Banker in Politics?* Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte. 45 (1996) 450-471.